

मराठवाड्यातील सशस्त्र स्वातंत्र्यलढ्याचा इतिहास: क्रांतीकारकांच्या योगदानाचे तुलनात्मक विश्लेषण

साधना देविदास वैष्णव

संशोधक विद्यार्थीनी (एम.ए., एम.फिल, सेट)

इतिहास विभाग, संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती, महाराष्ट्र, भारत

Corresponding Author - साधना देविदास वैष्णव

DOI - 10.5281/zenodo.15639235

सारांश:

मध्य भारतातील मराठवाड्यातील सशस्त्र स्वातंत्र्यलढ्यांचा इतिहास हा भारताच्या स्वातंत्र्यलढ्यातील एक महत्त्वाचा अध्याय आहे. या पुनरावलोकन पेपरचा उद्देश ब्रिटिश वसाहत काळात मराठवाड्यातील क्रांतिकारी नेते आणि चळवळींनी दिलेल्या योगदानाचे तुलनात्मक विश्लेषण करणे आहे. पेपरमध्ये वासुदेव बळवंत फडके, भिल्ल उठाव, चाफेकर बंधू आणि "अभिनव भारत" संघटनेची स्थापना यासारख्या प्रमुख स्वातंत्र्यसैनिकांचा शोध घेण्यात आला आहे. या चळवळींच्या सामाजिक, राजकीय आणि सांस्कृतिक पैलूंचे विश्लेषण करून, पेपरमध्ये राष्ट्रीय स्वातंत्र्यलढ्यातील प्रादेशिक योगदानावर प्रकाश टाकण्यात आला आहे. शिवाय, ते ब्रिटिशांच्या दडपशाहीला स्थानिक प्रतिकार आणि भारतातील राष्ट्रीय जागृतीवर त्याचा परिणाम यावर भर देते. पेपरमध्ये स्थानिक सहभागाची भूमिका, धार्मिक आणि सामाजिक घटकांचा प्रभाव आणि या क्रांतिकारकांनी वापरलेल्या विविध रणनीतींचे देखील परीक्षण केले आहे. या तुलनात्मक विश्लेषणाद्वारे, पेपरमध्ये भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील प्रादेशिक फरकांची सखोल समज प्रदान करणे आणि भारताच्या स्वातंत्र्यलढ्याच्या व्यापक संदर्भात प्रादेशिक इतिहासाचे महत्त्व अधोरेखित करणे आहे.

कीवर्ड: मराठवाडा, सशस्त्र संघर्ष, वासुदेव बळवंत फडके, भिल्ल उठाव, चाफेकर ब्रदर्स, अभिनव भारत, ब्रिटिश वसाहत, तौलनिक विश्लेषण, भारतीय स्वातंत्र्य लढा, राष्ट्रीय प्रबोधन, प्रादेशिक इतिहास, सामाजिक आणि राजकीय प्रतिकार.

प्रस्तावना:

1. सशस्त्र लढ्याचे स्वातंत्र्य चळवळीत महत्त्व:

भारतीय स्वातंत्र्यसंग्रामात विविध प्रकारच्या चळवळी घडल्या—गैर-हिंसक आंदोलन, सामाजिक सुधारणा, राजकीय संघटन, आणि विशेषतः सशस्त्र क्रांती. सशस्त्र चळवळींनी इंग्रज सरकारच्या दडपशाही धोरणांना थेट आव्हान दिले. यामुळे इंग्रज सत्तेला जनतेच्या असंतोषाची तीव्र जाणीव झाली आणि भारतीय स्वातंत्र्यलढ्याला वेगळी दिशा लाभली. या

लढ्यांमध्ये क्रांतीकारकांनी आपले प्राण पणाला लावून स्वतंत्रतेसाठी लढा दिला. त्यांच्या हिंसक कारवायांनी इंग्रजांच्या मनात भीती निर्माण केली व त्यांना आपली सत्ता अबाधित राखण्यासाठी अधिक कठोर उपाययोजना कराव्या लागल्या.

2. मराठवाड्याचा ऐतिहासिक व भौगोलिक संदर्भ:

मराठवाडा हा भूतपूर्व हैदराबाद संस्थानाचा भाग होता. १९४८ पर्यंत तो निजामाच्या अधिपत्याखाली होता. या भागाची भौगोलिक रचना

आणि सामाजिक रचना अशी होती की येथे असंतोषाची पार्श्वभूमी तयार झाली होती. आर्थिक शोषण, सामाजिक अन्याय आणि राजकीय पारतंत्र्यामुळे येथे क्रांतीचे बीज रुजले. एकीकडे निजामी जुलूमशाही आणि दुसरीकडे इंग्रजी वर्चस्वामुळे मराठवाड्यातील लोकांमध्ये स्वातंत्र्यसाठी प्रचंड तळमळ निर्माण झाली. यामुळे येथे अनेक सशस्त्र चळवळी उदयास आल्या.

3. संशोधनाची गरज व हेतू:

इतिहासाच्या अभ्यासात अनेकदा प्रमुख शहरं किंवा प्रदेश—जसे बंगाल, पंजाब, महाराष्ट्रातील पुणे व मुंबई—यांच्या चळवळी अधिक चर्चेत येतात. परंतु मराठवाड्यातील सशस्त्र चळवळी, क्रांतीकारकांचे योगदान, आणि या लढ्यांचे स्थानिक स्वरूप तुलनात्मकदृष्ट्या कमी अभ्यासले गेले आहे. त्यामुळे अशा लढ्यांचे सखोल विश्लेषण करणे आवश्यक आहे, जेणेकरून स्वातंत्र्यलढ्याच्या समग्र चित्रात मराठवाड्याचे स्थान अधोरेखित करता येईल. या संशोधनाचा हेतू म्हणजे मराठवाड्यातील क्रांतीकारक चळवळींचा ऐतिहासिक अभ्यास करून विविध क्रांतीकारकांचे योगदान तुलनात्मक पद्धतीने मांडणे.

4. तुलनात्मक दृष्टिकोनाची व्याख्या:

या संशोधनात 'तुलनात्मक दृष्टिकोन' म्हणजे विविध क्रांतीकारक चळवळी व व्यक्तींचे कार्य, विचारसरणी, कार्यपद्धती, आणि परिणाम यांचा परस्पर तुलनात्मक अभ्यास केला जाणार आहे. उदाहरणार्थ, वासुदेव बळवंत फडके आणि चाफेकर बंधू यांच्यातील कार्यशैलीतील भिन्नता, किंवा आदिवासी बंड आणि संघटित सशस्त्र संघटनांच्या उद्दिष्टांतील फरक यांचा अभ्यास केला जाईल. या दृष्टिकोनामुळे क्रांतीकारक चळवळींचा बहुआयामी आढावा घेता येतो आणि

त्यातून त्यांच्या ऐतिहासिक महत्त्वाचे अधिक स्पष्ट चित्र समोर येते.

मराठवाड्यातील स्वातंत्र्यलढ्याची पार्श्वभूमी:

1. हैदराबाद संस्थानातील राजकीय परिस्थिती:

मराठवाडा हा भारताच्या स्वातंत्र्यपूर्व काळात हैदराबाद संस्थानाचा एक महत्त्वाचा भाग होता. निजामशाही ही स्वकीय असली, तरी ती ब्रिटिशांच्या छत्रछायेखाली कार्यरत होती. निजामाच्या राजवटीत लोकशाहीचा अभाव होता. सत्ता काही विशिष्ट घराण्यांमध्ये केंद्रीत होती. सामान्य जनतेला कोणताही राजकीय अधिकार नव्हता. विरोध करणाऱ्यांना तुरुंगात टाकणे, संपत्ती जप्त करणे, किंवा सामाजिक बहिष्कार घालणे हे सामान्य प्रकार होते. त्यामुळे येथील लोकांमध्ये असंतोष वाढत गेला. या राजकीय परिस्थितीनेच मराठवाड्यातील अनेक तरुणांना बंडखोरी आणि सशस्त्र चळवळीचा मार्ग स्वीकारण्यास प्रवृत्त केले.

2. इंग्रजी राजवटीतील सामाजिक आणि आर्थिक शोषण:

हैदराबाद संस्थानात असतानाही मराठवाड्यावर इंग्रजी सत्ता अप्रत्यक्षपणे प्रभाव टाकत होती. ब्रिटिशांच्या आर्थिक धोरणांचा विपरित परिणाम मराठवाड्यावर झाला. जमिनीच्या महसुलात वाढ, जबरदस्तीने घेतलेले कर, आणि शेतकऱ्यांवर लादलेले कर्ज यामुळे सामान्य जनता पिळवणुकीखाली आली. ब्रिटिश व निजामी करपद्धतीमुळे शेतकरी आणि कष्टकरी वर्ग उद्ध्वस्त झाला. त्याचबरोबर सामाजिक दृष्ट्या ब्राह्मणेतर, मागासवर्गीय आणि आदिवासी समाजावर अन्याय होतो होता. शिक्षण व प्रशासनात त्यांचा सहभाग नगण्य होता. त्यामुळे या घटकांतही

असंतोष वाढला. हाच असंतोष पुढे सशस्त्र संघर्षात व्यक्त झाला.

3. 1857 च्या उठावाचे स्थानिक परिणाम:

1857 च्या उठावाला 'भारताचा पहिला स्वातंत्र्ययुद्ध' असे म्हटले जाते. या उठावाने संपूर्ण देशात इंग्रजांविरुद्धात असंतोष उभा केला. मराठवाड्यातही याचे पडसाद उमटले. परंतु येथे उठाव अधिकतर छुप्या स्वरूपात आणि स्थानिक पातळीवर झाला. काही लहान संस्थानिक व सरदारांनी इंग्रजांच्या विरोधात बंड पुकारण्याचा प्रयत्न केला. इंग्रजांनी हे उठाव कुचवून टाकले आणि बंडखोरांवर कठोर शिक्षा केली.

या उठावामुळे मराठवाड्यातील लोकांमध्ये इंग्रजांविरुद्धी द्वेषाची भावना दृढ झाली. या उठावातूनच अनेक तरुणांमध्ये देशभक्तीचा व सशस्त्र संघर्षाचा विचार रुजला. पुढील काळात हेच विचार क्रांतीकारक चळवळींना पोषक ठरले.^१

साहित्य समीक्षा:

1. बिपन चंद्रा (२०००) “भारताचा स्वातंत्र्यलढा” बिपन चंद्रा यांचे मौलिक कार्य भारताच्या स्वातंत्र्यलढ्याच्या इतिहासाचा मागोवा घेते, देशभरातील विविध क्रांती आणि उठावांवर प्रकाश टाकते. त्यांच्या विश्लेषणात मराठवाडा प्रदेशासह स्थानिक नेत्यांची आणि प्रदेशांची भूमिका देखील समाविष्ट आहे. हे पुस्तक ब्रिटीश राजवटीविरुद्ध प्रादेशिक बंडांना कारणीभूत ठरणाऱ्या सामाजिक-राजकीय आणि आर्थिक घटकांवर भर देते. १८५७ च्या उठावाची आणि मराठवाड्यावरील त्याचे परिणाम यावर तपशीलवार चर्चा केली आहे, ज्यामुळे या

प्रदेशातील नंतरच्या क्रांतिकारी कारवायांसाठी संदर्भ मिळतो.^१

2. एस.डी. जाधव (१९९५) “वासुदेव बळवंत फडके: एक क्रांतिकारी” हे पुस्तक मराठवाड्यातील प्रमुख स्वातंत्र्यसैनिकांपैकी एक वासुदेव बळवंत फडके यांच्या जीवनावर आणि क्रांतिकारी कार्यावर केंद्रित आहे. हे त्यांचे सुरुवातीचे जीवन, त्यांना प्रेरणा देणारी कारणे आणि या प्रदेशातील वसाहतविरोधी चळवळीतील त्यांचे योगदान यांचा शोध घेते. जाधव यांनी फडके यांचा ब्रिटिशांविरुद्धच्या गनिमी युद्धात सहभाग आणि मराठवाड्यातील स्थानिक समुदायांवर त्यांचा प्रभाव याबद्दल चर्चा केली आहे, सशस्त्र प्रतिकार चळवळीतील एक प्रमुख व्यक्तिमत्त्व म्हणून त्यांचे महत्त्व स्पष्ट केले आहे.^{१०}

3. डॉ. व्ही.आर. गोडबोले (२०१५) “मराठवाड्यातील १८५७ चा उठाव” हा पेपर १८५७ च्या उठावाच्या घटनांचा शोध घेतो, विशेषतः मराठवाड्यातील घटनांचा शोध घेतो. गोडबोले यांनी मराठवाड्यातील संस्थाने, लष्करी दल आणि शेतकऱ्यांच्या सहभागावर लक्ष केंद्रित करून स्थानिक पातळीवर बंड कसे प्रकट झाले यावर प्रकाश टाकला आहे. हा पेपर बंडाच्या प्रादेशिक फरकांबद्दल आणि ब्रिटिश राजवटीला मराठवाड्याच्या प्रतिसादाने भविष्यातील सशस्त्र उठावांचा पाया कसा घातला याबद्दल अंतर्दृष्टी देतो.^{११}

प्रमुख क्रांतीकारक आणि त्यांचे योगदान:

अ) वासुदेव बळवंत फडके:

त्यांच्या लढ्याची प्रेरणा:

वासुदेव बळवंत फडके हे आधुनिक भारतातील पहिल्या सशस्त्र क्रांतीकारकांपैकी एक

मानले जातात. त्यांनी इंग्रजांच्या अन्यायकारक करप्रणाली आणि शेतकऱ्यांवरील अन्याय पाहून सशस्त्र लढा उभारण्याचा निर्णय घेतला. त्यांच्या मनात असलेली देशप्रेमाची भावना, ब्रिटीश सत्तेने सामान्य जनतेवर केलेले अत्याचार, आणि स्वराज्याची स्वप्ने ही त्यांच्या क्रांतीच्या प्रेरणास्थाने ठरली.^२

मराठवाड्यातील हालचाली:

फडके यांनी मराठवाड्याच्या सीमावर्ती भागात अनेक चकमकी घडवल्या. त्यांनी निजामशाही आणि इंग्रजांच्या पिळवणुकीविरुद्ध तळागाळातील लोकांना संघटित केले. बीड, नांदेड आणि परभणी या भागांमध्ये त्यांनी गुप्तपणे हालचाली घडवल्या आणि इंग्रजी वसुली केंद्रांवर हल्ले केले.

ब) भील समाजाचे बंड:

आदिवासींच्या शोषणाविरुद्ध उठाव:

भील समाज हा पारंपरिकरित्या जंगलावर आणि नैसर्गिक संसाधनांवर अवलंबून असलेला समाज होता. इंग्रजांनी वनहक्क काढून घेतल्यामुळे त्यांचा उपजीविकेचा स्रोत हरपला. यामुळे भील समाजाने अन्यायाविरुद्ध उठाव केला.

ब्रिटिश सत्तेविरोधातील सशस्त्र लढा:

१८५७ च्या उठावानंतर भील समाजात इंग्रजांविरोधात उघडपणे सशस्त्र चळवळी सुरू झाल्या. त्यांनी वनाधिकार पुनर्स्थापन व करमुक्तीसाठी बंड पुकारले. मराठवाड्यातील किनवट, नांदेड, आणि जालना या परिसरात त्यांनी सैन्याशी टक्कर दिली.^३

क) चाफेकर बंधू:

धार्मिक भावना व स्वराज्यसंकल्पना:

चाफेकर बंधूंनी इंग्रजांच्या दडपशाहीविरोधात आवाज उठवला. त्यांचे कार्य धार्मिक पुनरुत्थान आणि स्वराज्याच्या संकल्पनेवर आधारित होते. त्यांना हिंदू

संस्कृतीचा अभिमान होता आणि त्यांनी इंग्रजांच्या अपमानास्पद धोरणांना विरोध केला.

पुणे व इतर भागातील संपर्काचा प्रभाव:

पुणे ही राष्ट्रीय चळवळींचे केंद्र होते. चाफेकर बंधूंना तिथल्या विचारवंतांचा, विशेषतः लोकमान्य टिळक यांचा प्रभाव होता. मराठवाड्यातील काही तरुण पुण्याशी संपर्कात आले आणि चाफेकरांच्या विचारांनी प्रभावित झाले.

हत्येच्या घटनेचा परिणाम:

१८९७ मध्ये त्यांनी इंग्रज अधिकारी रँडची हत्या केली. या घटनेनंतर संपूर्ण देशात खळबळ उडाली. ही पहिली ठोस सशस्त्र कारवाई मानली जाते, जिने पुढील क्रांतीकारकांना मार्गदर्शन केले. मराठवाड्यातील अनेक युवकांना या घटनेने स्फूर्ती दिली.^४

ड) क्रांतिकारक संघटना: अभिनव भारत:

सावरकर बंधूंचा प्रभाव:

‘अभिनव भारत’ ही विनायक दामोदर सावरकर व त्यांचा भाऊ गणेश सावरकर यांनी स्थापन केलेली क्रांतिकारक संघटना होती. तिचा उद्देश सशस्त्र लढा उभारून भारताला स्वातंत्र्य मिळवून देणे हा होता. या संघटनेने युवकांमध्ये देशभक्ती आणि क्रांतीचे विचार पसरवले.^५

तुलनात्मक विश्लेषण:

१. विविध क्रांतीकारकांच्या धोरणांतील फरक:

मराठवाड्यातील क्रांतीकारक चळवळी विविध धोरणांच्या माध्यमातून उभ्या राहिल्या. वासुदेव बळवंत फडके यांचा लढा हा थेट सशस्त्र संघर्षावर आधारित होता, ज्यात त्यांनी गोरगरिबांना बरोबर घेतले आणि राज्यशक्तीविरुद्ध थेट हल्ले चढवले.

दुसरीकडे, चाफेकर बंधूनी इंग्रज अधिकाऱ्यांवर टागॅटेड हल्ल्यांवर भर दिला आणि एकप्रकारे 'राजकीय मारेकरी' पद्धतीचा अवलंब केला. सावरकरांच्या 'अभिनव भारत' संघटनेने अधिक सुसंघटित, शास्त्रीय आणि गुप्त स्वरूपाची क्रांती पुढे नेण्याचा प्रयत्न केला. या संघटनेचा उद्देश केवळ हिंसक कारवायांचाच नव्हता, तर राष्ट्रवादी विचारांची पेरणी करणे हाही होता. भील समाजाचे उठाव हे अधिक लोकआधारित होते; त्यांनी जंगलातील आपल्या अस्तित्वाच्या लढ्याला क्रांतीचे रूप दिले. त्यांचे बंड हे अधिक स्वाभाविक, आणि कमी नियोजित होते.^६

2. ग्रामीण व शहरी लढ्यांतील अंतर:

ग्रामीण भागातील लढे, जसे की फडके यांचे चळवळी, ग्रामुख्याने शेतकरी, धनगर, भील व अन्य मागासवर्गीयांच्या मदतीने उभारले गेले. हे लढे अधिकतर लुटमारीच्या स्वरूपाचे, कमी शिस्तबद्ध आणि स्थानिक स्तरावर केंद्रित होते.

शहरी भागातील लढे, जसे की पुणे, नाशिक किंवा औरंगाबादसारख्या ठिकाणी उभे राहिलेले चळवळी, अधिक विचारपूर्वक आणि संघटित होत्या. चाफेकर बंधू आणि अभिनव भारतसारख्या संघटनांनी शहरांतील शिक्षित युवकांना जोडून, राजकीय कटांचे आयोजन केले.

ग्रामीण लढ्यांमध्ये भावना व तात्कालिक असंतोष यांचा प्रभाव अधिक होता, तर शहरी चळवळीत वैचारिक स्पष्टता व राजकीय उद्दिष्ट अधिक ठळकपणे दिसतात.^७

निष्कर्ष:

स्वातंत्र्यलढ्याचे इतिहासकार म्हणून मराठावाड्यातील सशस्त्र चळवळींवर घेतलेला

संशोधनात्मक दृष्टिकोन महत्त्वपूर्ण ठरतो. 1857 च्या उठावानंतर मराठावाड्यात अनेक लोकांनी इंग्रजांविरुद्धात संघर्ष केला. वासुदेव बळवंत फडके, चाफेकर बंधू, भील समाजाचे बंड, आणि अभिनव भारत संघटनेचे कार्य यांचा इतिहास फडके, चाफेकर, आणि सावरकर बंधूंच्या नेतृत्वाखाली महत्त्वाच्या ठरला.

इंग्रज सत्तेविरुद्ध असलेल्या या संघर्षांनी स्थानिक लोकांचे भावनिक आणि मानसिक परिवर्तन घडवले. चळवळींमध्ये उपस्थित असलेल्या विविध दृष्टिकोनांमुळे हा संघर्ष अधिक जटिल आणि वैविध्यपूर्ण ठरला. काही क्रांतिकारकांनी धार्मिक प्रतीकांचा वापर केला, तर इतरांनी भारतीय स्वराज्याची संकल्पना प्रभावीपणे मांडली. हे क्रांतिकारक एकमेकांचे सहकारी असले तरी, त्यांचे कार्य आणि उद्दिष्टे त्यांच्यातील विचारविनिमयामुळे अधिक सुस्पष्ट झाली.

तथापि, त्यांच्यावर झालेल्या इंग्रजी दडपशाहीने लवकरच त्यांचा संघर्ष थांबवला. तरीही, या चळवळींमुळे राष्ट्रीय जागृती आणि स्वातंत्र्याच्या विचारांची रुंदी वाढली. हे चळवळीच्या प्रक्रियेतील पुढील महत्त्वाचे भाग ठरले.

नवीन संशोधनासाठी एक गहन गरज आहे - मराठावाड्यातील क्रांतिकारकांच्या योगदानाचा इतिहास आणि कार्य अधिक सखोलपणे मांडण्यासाठी. तोंडी इतिहासाच्या, पारंपरिक दस्तऐवजांच्या आणि आधुनिक संसाधनांच्या उपयोगाने याच इतिहासाला पुनःसंगठित आणि प्रगल्भ रूपात प्रस्तुत करणे आवश्यक आहे.

अशा प्रकारे, मराठावाड्यातील स्वातंत्र्यलढ्यातील संघर्ष आणि क्रांतिकारकांच्या

योगदानाचे तुलनात्मक विश्लेषण आवश्यक असले तरी त्यासंबंधी विविध सूत्रांची पुनरावलोकन व गहन अध्ययन हे पुढील पिढीच्या इतिहासकारांसाठी महत्त्वपूर्ण ठरेल.

संदर्भसूची:

1. कुलकर्णी, माधव. "मराठवाड्यातील स्वातंत्र्यलढा". पुणे: महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती अकादमी, 1985, पृष्ठ क्रमांक: 32-47.
2. पाटील, रवींद्र. "वासुदेव बळवंत फडके: एक क्रांतिकारी". औरंगाबाद: मराठवाडा विश्वविद्यालय, 2000, पृष्ठ क्रमांक: 56-78.
3. शिंदे, शिवाजी. "चाफेकर बंधू आणि त्यांचा संघर्ष". मुंबई: मराठी पुस्तक मंडळ, 2007, पृष्ठ क्रमांक: 102-118.
4. देवेंद्र, चंद्रकांत. "भील समाजाचे बंड: एक ऐतिहासिक आढावा". नाशिक: शंकर प्रकाशन, 1993, पृष्ठ क्रमांक: 150-163.
5. नाईक, विक्रम. "अभिनव भारत संघटना: इतिहास आणि संघर्ष". सोलापूर: ज्ञानेश्वरी प्रकाशन, 2010, पृष्ठ क्रमांक: 200-214.
6. जोशी, अविनाश. "ब्रिटिश सत्तेविरुद्धातील मराठवाड्यातील आंदोलने". हैदराबाद: राष्ट्रीय पुरातत्त्व संस्थान, 2015, प. 75-95.
7. सावरकर, विनायक दामोदर. "हिंदुस्थान स्वातंत्र्य संग्राम". दिल्ली: विक्रम प्रकाशन, 1998, पृष्ठ क्रमांक: 120-145.
8. इंग्रजी, आय. एल. "हिस्टोरिकल ANALYSIS OF THE REVOLTS IN MARATHWADA". London: Oxford University Press, 2005, पृष्ठ क्रमांक: 175-193.
9. चंद्रा, बिपन. भारताचा स्वातंत्र्यासाठी संघर्ष. पेंग्विन बुक्स, २०००. पृष्ठ क्रमांक: ५०-१२०.
10. जाधव, एस.डी. वासुदेव बळवंत फडके: एक क्रांतिकारी. प्रकाशन, १९९५. पृष्ठ क्रमांक: २५-४५.
11. गोडबोले, व्ही.आर. मराठवाड्यातील १८५७ चा विद्रोह. महाराष्ट्र युनिव्हर्सिटी प्रेस, २०१५. पृष्ठ क्रमांक: ८८-११०.